

Fångars strategier för att vidga sitt handlingsutrymme

JOHAN A. LUNDIN*

Malmö universitet

Viktor Englund, *Fångsamhället som inte skulle finnas: Överlevnad och anpassning i fängelse under åren 1890–1920*, Studia historica Upsaliensia 267 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2019). 227 s.

Översikt

Hur ut hårdar en människa tre år i isolering? I skrivande stund, april 2020, har många av oss erfarit ett visst mått av avskildhet under några få veckor. Coronavirusets framfart har gjort att vardagen förändrats och att vi gått in i nya rutiner. Men tre år, i nästintill total social isolering, hur hanterar man det? Detta är utgångspunkten för Viktor Englunds doktorsavhandling i historia med titeln *Fångsamhället som inte skulle finnas: Överlevnad och anpassning i fängelse 1890–1920*.

Boken är indelad i sex kapitel. Författaren inleder med att konstatera att det svenska fängelsesystemet från 1800-talets slut och en bit in på 1900-talet till stor del byggde på isoleringsstraff. Detta innebar att fångarna normalt sett skulle vara avskilda från andra intagna under tre år. När det treåriga isoleringsstraffet var avtjänat förändrades situationen avsevärt för fången som fördes samman med andra intagna. Centrala frågor i avhandlingen är: Vad innebar denna nya situation för möjligheterna att påverka tillvaron? Vad blev konsekvenserna av sådana handlingar för hur fängelsestraffet gestaltade sig i praktiken?

Englund konstaterar att det här är saker som vi vet väldigt lite om. Utifrån detta formuleras avhandlingens perspektiv: att sätta fången i centrum. Det innebär att fängelsets fångar får träda fram som medskapare av hur fängelsestraffet fungerar i praktiken. Därmed positionerar sig Englund tydligt i förhållande till det fängelsehistoriska forskningsläget, som domineras av

* Professor i historia; fakultetsopponent

arbeten som beskriver fängelset som ett system och där individerna i princip bara var passiva föremål för straffmaskineriets verkan.

Avhandlingens utgångspunkt är att fängelsestraffet förvisso kan förstås som en lång uppsättning berövanden, men att fången försöker återerövra det som är möjligt. Forskningen har enligt Englund kännetecknats av ett ovanifrånperspektiv och framför allt ägnat sig åt att kartlägga fängelseinstitutionens utveckling; dess roll i den juridiska utvecklingen eller dess kunskapsproduktion med diskursiva och idémässiga dimensioner. Englund redogör sedan för forskning om det moderna fängelsets uppkomst och de två fängelsesystem som utvecklades i USA och sedan fick internationell spridning. Dessa är Philadelphiasystemet, vilket i avhandlingen benämns ensamhetssystemet och gick ut på att fångarna skulle vara helt isolerade från andra intagna, och Auburnsystemet, vilket i avhandlingen benämns gemensamhetssystemet och gick ut på att fångarna under tystnad arbetade gemensamt under dagen och på natten sov avskilt från varandra i celler.

I den tidigare forskningen finns det en hel del enstaka empiriska uppgifter och exempel på hur dessa system fungerade i praktiken. Dock utgörs dessa, enligt Englund, oftast av fragmentariska omnämmanden och sidospår som författarna inte följer upp. I den fortsatta avhandlingen diskuteras relevant tidigare forskning fortlöpande inom ramen för de teman som finns i de empiriska kapitlen.

Avhandlingens viktigaste teoretiska utgångspunkt är att fängelsestraffet ytterst handlar om en uppsättning berövanden och att dessa fick en produktiv inverkan på fångarnas beteende då de genererade handlingar för att försöka påverka, minska eller eliminera dessa berövanden.

Studien utgår även från teorier om de psykologiska konsekvenser som berövanden av sinnesintryck ger upphov till. Englund är intresserad av på vilka sätt ensamfångarna försökte motverka detta genom att skapa och ta vara på möjlig stimulans. En rad teoretiska begrepp presenteras. Ett av avhandlingens viktigaste begrepp är fångsamhället. Det definieras som "ett nätverk av kommunikation som utmärks av kontinuitet över tid" (s. 25), vilket författaren själv anser vara en något vag definition.

Syftet med avhandlingen är att "skapa en bättre och mer fördjupad förståelse av hur fängelserna fungerade i praktiken" (s. 17). Det handlar om att undersöka fångens möjligheter att påverka sin tillvaro inom de båda fängelsesystemen ensamhetssystemet och gemensamhetssystemet. Studiens huvudfrågeställning lyder: På vilka sätt försökte fångar hantera och påverka tillvaron i fängelset, vad innebar dessa handlingar för hur straffet tog sig uttryck i praktiken och hur framstår betydelsen av detta för fången?

För att besvara denna övergripande frågeställning preciseras delfrågor av

underordnad empirisk karaktär: Vad kunde och försökte ensam- och gemensamfångar åstadkomma genom handlingar som hade med deras kroppsliga och psykiska hälsa att göra? Hur framstår betydelsen av det som kunde uppnås? På vilka sätt kunde fångar i ensamcell sätta sig i förbindelse med andra intagna och vad blev konsekvenserna av sådant kommunicerande? På vilka sätt försökte och kunde ensam- och gemensamfångar på illegala sätt förändra sin materiella tillvaro? Hur påverkades och förändrades fångarnas situation av sådana handlingar?

I avsnittet "Bakgrund och kontext" presenteras ensamhetssystemet och gemensamhetssystemet. En för avgränsningarna viktig utgångspunkt är att ensamhetssystemet stärktes betydligt i Sverige under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. 90 procent av alla intagna tillbringade sina straff i isolering.

Därefter följer avsnittet "Operationalisering" i vilket avhandlingens avgränsningar, metod och material presenteras. Studien genomförs huvudsakligen utifrån Centralfängelset på Långholmen som använde båda systemen. Men källmaterial från andra fängelser kommer också till användning för att stärka argumentationen. Undersökningsperioden i avhandlingen är 1890–1920. Den har valts utifrån att det var då som ensamhetssystemet hade sin storhetstid i Sverige med de längsta och mest strikta isoleringsstraffen.

Studien bygger först och främst på källserien "Förhørsprotokoll angående överträdelse mot fängelsets regler". Englund har gått igenom samtliga bevarade protokoll för perioden 1890–1920, vilka uppgår till 1 009. För att kunna hantera mängden upprättade han en databas. Utöver dessa förhørsprotokoll har också fångbiografier och memoarer varit viktiga då de beskriver sammanhang som handlingarna i förhørsprotokollen kan relateras till. Därtill har använts även källor som lagar, författningar, regelsamlingar, cirkulär och Fångvårdsstyrelsens årsberättelser.

Avhandlingen har fyra empiriska kapitel. I det första undersöks den egna hälsan som handlingsutrymme. Här visar Englund en rad handlingar vars syfte var att lindra eller slippa isoleringen såsom simulation, självskadebeteende och stimulering. Därmed synliggör han att i en miljö som präglas av omfattande berövanden växer betydelsen av det som finns kvar eller som kan återerövas.

I det andra empiriska kapitlet, "Gemenskapen i ensamhetssystemet", undersöks på vilka sätt fångar i ensamcell kunde sätta sig i förbindelse med andra intagna och vilka konsekvenser detta fick. Fångarna kommunicerade genom att knacka i väggar, golv och tak och vissa på vissa platser gick det att kommunicera muntligt. Man skickade också skriftliga meddelande genom kurirer. Vissa miljöer såsom fängelsekyrkan och i promenadgårdarna var särskilt viktiga i dessa sammanhang. Kommunikationen fyllde flera viktiga

funktioner såsom att förmedla information och kunskap, men också att bryta isoleringen.

I det tredje empiriska kapitlet analyseras förbjudna sätt att påverka den materiella tillvaron. Det handlar bland annat om förbjuden tillverkning, men framför allt om smugglingens betydelse. Här undersöks också vilka förutsättningar fångarna var beroende av för att genomföra smugglingen. Här framgår att andra deltagande, såsom personal, före detta fångar, anförvanter och fria arbetare, var central.

Det som smugglades var bland annat bröd, godis, kryddor, böcker och tidningar, och framför allt tobak. I det fjärde empiriska kapitlet, "Den produktiva smugglingen", fördjupar han sig i ämnet. Enligt Englund stärkte smugglingen självständigheten både på ett individuellt och kollektivt plan. Han skriver: "Genom smuggling och genom tillverkning av otillåtna artefakter kunde fången skaffa sig ett handlingsutrymme som innebar att en rad aktiviteter, som på utsidan var en del av vardagen, även blev möjliga inom fängelset." (s. 183)

Smugglingen genererade särskilda konventioner fångarna emellan. Så blev tobaken en valuta som kunde användas för byteshandel i den interna marknaden. Nyhetstidningar betraktades däremot som kollektiv egendom som skulle cirkuleras mellan fångarna.

Avhandlingens resultat summeras i ett avslutande kapitel. Enligt Englund är det viktigaste resultatet att han påvisat att det fanns ett fångsamhälle bland ensamfångarna. Fångarnas förbjudna handlingar hade en produktiv verkan genom att skapa något som inte skulle finnas. Han visar därmed att även under de mest tvingande strukturerna, så hittar aktören sina utrymmen, möjligheter och vägar. Avhandlingen har också, eller kanske därmed, visat hur man överlevde mentalt och fysiskt i en synnerligen destruktiv levnadsmiljö.

Diskussion och sammanfattande omdöme

Avhandlingens titel gör inte innehållet rättvisa. För det första försvinner fångarna som subjekt. De borde vara synliga i en avhandling som tydligt vänder sig mot forskning där "individerna framstår som passiva föremål för straffmaskineriets verkan" (s. 16). För det andra är formuleringen "överlevnad och anpassning" lite väl passiv. Makten strävar efter att förhindra uppkomsten av ett fångsamhälle. Detta görs med en rad berövanden. Fångarna å sin sida försöker genom motmakt utvidga sitt handlingsutrymme och har olika strategier för återerövranden. Ett alternativ vore en underrubrik av slaget: "Fångars strategier för att vidga sitt handlingsutrymme".

Studien har ett fångcentererat perspektiv, vilket jag skulle definiera som historia underifrån – ett perspektivval jag sympatiserar med. Men detta

väcker en del etiska spörsmål. Å ena sidan ska man synliggöra historiens aktörer och deras berättelser. Å andra sidan handlar det här om människor som i många fall dömts för tämligen grova brott. De levde för inte allt för länge sedan. Jag har till och mött minst en av dem, Anton Nilsson, som blev över hundra år. Han är välkänd, men kanske finns det släktingar till någon annan som inte känner till sin anfaders förehavanden och/eller inte vill att det ska bli känt. Den formella sekretestiden har förvisso passerat, men jag ser det ändå som önskvärt att det skulle ha funnits en diskussion där författaren resonerar kring etiska överväganden och om dessa inneburit några begränsningar för studien. Några fångar framträder tydligare, det är de som skrivit självbiografier. Beträffande de andra är de ganska anonyma. Som läsare får man namn och nummer, till exempel 314 Andersson och 102 Karlsson. Möjligen skulle uppgifter om fångarnas bakgrund kunna bidra med ytterligare en dimension som belyser avhandlingens problem. Man förstår till exempel varför de politiskt engagerade Amalthea-fångarna var så angelägna om att komma åt tidningar.

Avhandlingen har ganska många upprepningar, frågeställningarna återkommer, sammanfattningarna upprepar empiriska iakttagelser etcetera. Jag antar att det hänger samman med en didaktisk ambition att hjälpa läsaren. Det ligger också i linje med min förståelse av forskning med underifrånperspektiv att den skall vara tillgänglig och begriplig. Möjligen skulle jag kunna vara utan några av dessa upprepningar, däremot tror jag att en karta över anstalten skulle kunna hjälpa till. När jag läser blir jag nyfiken på hur celler, fängelsekyrka, rastgårdar, olika byggnader och utemiljöer låg i förhållande till varandra. Rumsliga aspekter återkommer på olika ställen i avhandlingen, men det finns ingen samlad analys av detta. Jag tror att en sådan hade kunnat stärka avhandlingens resultat ytterligare.

Diskussionen kring källor är bra, men man undrar om det skulle kunna finnas ytterligare material och varför i så fall det valts bort. Författaren nämner till exempel själv bifogade brev som fastnat i censuren och att de brev tidigare nämnde Anton Nilsson tog emot när han satt på Långholmen finns på Arbetarrörelsens arkiv i Landskrona.

Fångsamhälle är avhandlingens viktigaste begrepp. Författaren vill ta reda på om ensamhetssystemet i praktiken levde upp till definitionen av ett fångsamhälle, "ett nätverk av kommunikation som utmärks av kontinuitet över tid" (s. 25, 79). Jag vill mena att en mer nyanserad definition av begreppet fångsamhälle hade kunnat berika undersökningen. En sådan definition skulle kunna inkludera aspekter som gemensamma regler och normer, sociala hierarkier och (fängelse-) kultur. Detta hade möjliggjort en mer samlad diskussion som skulle kunna leda över i en reflektion kring underifrånperspektivet och vad ett sådant kan bidra med i historisk forskning.

Det finns en del otydligheter i avhandlingen. Men mitt samlade intryck är dock ändå att avhandlingen tillkommit genom ett digert systematiskt historievetenskapligt forskningsarbete, med källkritiska och teoretiska överväganden. Jag har läst den med stor behållning. Det här är en bok som framtida svensk fängelseforskning måste förhålla sig till, och i det större sammanhanget är den ett mycket viktigt bidrag till perspektivet historia underifrån.